

TOPONYMICKÉ KOMPONENTY V ČESKÝCH, SRBOCHORVATSKÝCH A BULHARSKÝCH PŘIROVNÁNÍCH

Pavel KREJČÍ

Univerzita Komenského, Bratislava, Slovensko

E-mail: krejci10@uniba.sk

TOPONYMIC COMPONENTS IN COMPARISONS IN PHRASEOLOGY OF THE BULGARIAN, SERBO-CROATIAN AND CZECH LANGUAGES

Pavel KREJČÍ

Comenius University, Bratislava, Slovakia

E-mail: krejci10@uniba.sk

ABSTRACT: The text presents the toponyms in the role of components of the Bulgarian, Serbo-Croatian and Czech phraseological units, which have the form of a stable comparison. Traditionally, a comparison – whether idiomatized (established) or non-idiomatized – has a semantic structure that can be expressed by the formula $Cd - R - Tc - c - Ct$, where Cd (comparandum) is a referential expression usually in the subject position, given a specific context, R (relator) is a relational expression (usually a verb) that gives the idiom the character of a predicate, Tc (tertium comparationis) denotes a property, which Cd and Ct have in common (Tc often merges with R), c (comparator) is a formal feature signalling a general relation of similarity (as, in Czech usually *jako/jak*, in Serbo-Croatian *kao/k'o*, *poput*, in Bulgarian *като*, *колкото*, *сякаш*) and Ct (comparatum) is a generalised and usually known model, prototype, standard to which the contextually given referent of Cd is related in terms of its similarity (Čejka, 1992, p. 34 – 35, cf. also Filipec, Čermák, 1985, pp. 217 – 218). The toponymic component is usually part of the comparatum. From the point of view of the syntactic structure we have identified two main types of comparatum: 1. simple comparatum (comp. = toponym, e.g. Bulg. *стар като Ерусалим*, S.-Cr. *velik kao Velebit*, Cz. *vyprahlý jako Sahara*) and 2. complex comparatum (comp. = structure containing a toponym), which has three different forms: prep+TOP (e.g. Cz. *je tam zima jako v Rusku*), Subst+prep+TOP (e.g. Bulg. *оправям работата колкото Бамо в Троян*) and Verb[+Subst]+prep+TOP (e.g. S.-Cr. *kao da je došao iz Tunguzije*).

KEYWORDS: contrastive phraseology, Czech, Serbo-Croatian and Bulgarian phraseology, toponyms in phraseology, idiomatic comparisons

Frazémy s toponymickým komponentem (topokomponentem), které jsme shromáždili především ze stávajících frazeologických slovníků češtiny, chorvatštiny, srbsštiny a bulharštiny, mají z formálního hlediska podobu přirovnání, syntagmatu (kolokace) i (poly)propozice. Z podstaty věci nelze očekávat existenci subfrazémů s toponymem (jejich komponenty jsou výhradně synsémantické povahy) a ani tzv. jednoslovných frazémů v podobě, jak je chápe F. Miko (Miko a kol., 1989, s. 25 – 26, srov. též FrazTerm, 1995, s. 68). Naše analýza se zaměří na první skupinu, tedy frazémy se strukturou přirovnání. Přirovnání – ať už idiomatizované (ustálené) nebo neidiomatizované – má tradičně sémantickou strukturu, kterou můžeme vyjádřit vzorcem $Cd - R - Tc - c - Ct$, kde Cd (komparandum) je referenční výraz obvykle v subjektové pozici, daný konkrétním kontextem, R (relátor) je výraz relační povahy (obvykle sloveso), který dodává idiomu charakter predikátu, Tc (tertium comparationis) označuje vlastnost, kterou Cd a Ct mají společnou (Tc často splývá s R), c (komparátor) je formální znak signalizující obecně vztah podobnosti (v češtině obvykle *jako/jak*, v srbochorvatštině *kao/k'o*, *poput*, v bulharštině *като*, *колкото*, *сякаш*) a Ct (komparátum) je zobecněný a obvykle známý model, prototyp, standard, k němuž je kontextem daný referent Cd co do své podobnosti vztažen (Čejka, 1992, s. 34 – 35, srov. i Filipec – Čermák, 1985, s. 217 – 218). Výraz vyskytující se na pozici komparanda bývá zpravidla závislý na kontextu, nebývá proto stálým komponentem struktury idiomatizovaného přirovnání, je ovšem součástí jeho rozvité struktury. Typické rozvité přirovnání je např. věta *Sousedka^{Cd} je^R zvědavá^{Tc} jako^c opice^{Ct}*, jež obsahuje idiomatizované přirovnání *být^R zvědavý^{Tc} jako^c opice^{Ct}*. Velice často se ovšem vyskytují taková přirovnání, kde predikát plní současně funkci relátoru i tertium comparationis: *Fotbalisté^{Cd} dopadli^{R/Tc} jako^c |sedláci u Chlumce^{Ct}*. Specifický přístup k idiomatizovanému přirovnání volí někteří bulharští frazeologové, kteří za ně považují pouze část komparátor+komparátum a takto je začleňují i do svých slovníků (viz např. dvoudílný FRBE nebo Vátovův MFRBE). Evidentně to souvisí s tzv. užším chápáním frazeologie, kdy syntagmata obsahující výraz, jenž neprošel sémantickou transformací, se za „pravé“ frazémy

nepovažují. Aby tedy bylo možno v bulharštině podle některých frazeologů chápat přirovnání jako součást frazeologie, je nutné je nejprve zbavit *tertium comparationis*, čili tzv. *exoelementu* (viz Калдиева-Захариева, 2013, c. 41).

Českých přirovnání s toponymickým komponentem je v SČFI-P zachyceno 22, přičemž jednotky *je tam zima jako v Rusku*, *(je tam) zima jako na Sibiři* a *je tam jako na Sibiři* „je tam neobvykle velká a nepříjemná zima“ (SČFI-P, s. 311, 320) lze chápat jako tři varianty jednoho a téhož frazému s alternací právě na pozici toponymického komponentu, jehož invariant by byl *je tam zima jako v Rusku/na Sibiři*. Srbochorvatských frazémů je v příslušných frazeologických slovnících zachyceno 5 a mimo slovníky dalších 5, bulharské jsou 4. Komparátorem je u českých přirovnání především výraz *jako*, ale vyskytuje se i podoba *jak* nebo složený komparátor *jako by* či *jako když*, u srbochorvatských *kao* a u bulharských *като* a *колкото*. Z tematického hlediska lze o komparandové a komparátové části přirovnání obecně říci, že komparandem, tedy proměnlivým komponentem struktury bývá z 80 % *člověk* a komparátem – zdrojem podobnosti – nejvíce *konkrétní předměty* (asi z 50 %) a *živočichové* (asi z 20 %) (Filipec – Čermák, 1985, tamtéž). Celkem 36 přirovnání s toponymickým komponentem v našem výběru vykazuje ovšem jiné poměry: komparandem tu je *člověk* pouze v 17 případech, tj. ve 47,2 %, jinak převažuje *místo*, *situace*, *výrok*. Tento výsledek je pochopitelný, uvědomíme-li si, že do toponym obvykle nelze promítat vlastnosti lidí, ale fungují právě jako obraz typický pro nějakou situaci nebo nějaké specifické místo. Pokud je komparandum *člověk*, bývá toponymum mnohdy součástí složitější komparátové struktury (např. *dopadnout/pochodit jako sedláci u Chlumce*).

Pokud jde o komparátum, tak s ohledem na zaměření naší práce je přirozené, že tato pozice byla obsazena:

- a) samostatným toponymem (11x – typ *jako Brno, kao Grčka, като Ерусалим*),
- b) toponymem s předložkou, vázaným na nějakou okolnost (9x – typ *jako v Kocourkově*),
- c) toponymem upřesňujícím nějakou vlastnost v rámci komparátového syntagmatu – řídicím substantivem je tu téměř výhradně *člověk* nebo *živočich* (11x – typ *jako královna ze Sáby, kao Janko na Kosovu, kao kiša oko Kragujevca, като свину за Опишова*) a
- d) toponymem v rámci komparátové klauze (5x – typ *jako nosit sovy do Athén, kao da je došao iz Zanzibara*).

Kategorie b) je přitom tvořena pouze českými příklady. Z toho se dá usuzovat, že nejčastější podobou výskytu toponym na pozici komparáta – vezmeme-li v úvahu všechny sledované jazyky – jsou varianty a) (přímé přirovnání k toponymu) a c) (nepřímé přirovnání k toponymu – přirovnává se k někomu nebo něčemu, co je s příslušným toponymickým objektem nějak spjato).

Syntaktická povaha komparáta s topokomponentem:

Komparátum může mít mnoho podob – od prostého, tvořeného výhradně toponymickým komponentem, až po komparátum tvořené nějakou formou syntaktické struktury.

1. Prosté komparátum (komparátum = topokomponent)

Komparátem je tu samotný toponymický komponent ve tvaru nominativu. V jediném případě (*Turska Carevina*) je tento komponent syntagmatické povahy, přičemž výskyt politických (úředních) názvů státních útvarů ve frazeologických jednotkách je poměrně neobvyklý. Ačkoliv je tento typ přirovnání z hlediska podoby komparáta svým způsobem modelový, počet jednotek tohoto typu s topokomponentem je ve srovnání s následujícími poměrně malý. Jeho schematické vyjádření může vypadat takto: c – Ct[TOP] a odpovídají mu jednotky jako *být svobodný jak Amerika; je to jasný/jasně jako Brno; táhnout se/být (dlouhý) jako Lovosice; (být) vyprahlý jako Sahara; sch. velik kao Velebit; dužan kao Grčka; zadužiti se kao Turska Carevina* nebo bulh. *стап като Ерусалим*.

2. Složené komparátum (komparátum = struktura obsahující topokomponent)

Komparátum je tvořeno nějakou formou syntaktické struktury. Nejjednodušší podoba takovéto struktury je předložková konstrukce, která má význam především lokační (v *Cařihradu*, v *Kocourkově*, v *Rusku*, na *Sibiři*, na *Sahaře* apod.), ale může mít i temporální (*za Rakouska*). Můžeme ji schematicky vyjádřit jako c – Ct[prep + TOP]. Z příkladů: *je tam smradu jako v Cařihradu; je to (tu) jako v Kocourkově; to je (pomalu) jako za Rakouska; je tam zima jako v Rusku; je tam (horko) jako na Sahaře* nebo *je to tu jako na Václaváku*. Velice často se ve všech zkoumaných jazycích vyskytuje složené komparátum typu *královna ze Sáby, sedláci u Chlumce, vrabci z Čech, Janko na Kosovu, beg u Hercegovini, medvjed na Plitvicama, kiša oko Kragujevca, свину за Опишова, Бамо в Троян, Марко на Косово поле*. Z příkladů je zřejmé, že topokomponent je tu výhradně závislým členem takového nominálního syntagmatu, navíc součástí předložkové konstrukce znamenající nejružnější prostorová

určení. Strukturu takového komparáta tedy můžeme vyjádřit vzorcem $c - Ct[\text{Subst} + \text{prep} + \text{TOP}]$. Řídící substantivum představuje člověka, zvíře nebo v jednom případě meteorologický jev, které jsou nějak spjaty s lokalitou či územím označeným toponymem. Lze tedy hovořit nejčastěji o antropocentrickém nebo zoocentrickém komparátu. Lidský jedinec bývá zpravidla vyjádřen propriem (Janko, Marko, Bamo), pak můžeme vzorec upřesnit do podoby $c - Ct[\text{ANTROP} + \text{prep} + \text{TOP}]$. Jedná se tu o osobu nějak historicky nebo narativně spojenou s daným geografickým prostorem. Podobnou individualizaci představuje i spojení *královna ze Sáby*, byť zde už je propriální prvek nahrazen apelativem s významem určité pozice ve společenské hierarchii, individualizaci tu můžeme spatřovat v celém použitém slovním spojení, jež pojmenovává konkrétní bytost – starozákonní panovníci. V komparátu *sedláci u Chlumce* již lidská individualita vyjádřena není, anonymní plurál odkazuje na určitou sociální skupinu spjatou s jistou konkrétní historickou událostí. Zástupci živočišné říše jsou v našem výběru *vrabci*, *medvěd* a *svinu*, logickou vazbu na toponymický denotát mají chorvatský *medvěd* (ekologie) a bulharská *prasata* (obchodování). Spojení *vrabci z Čech* má podle našeho názoru vyvolat komický efekt. Příklady: *jít/chodit jako královna (ze Sáby)*; *dopadnout/pochodit jako sedláci u Chlumce*; *vypravovat se jako vrabci z Čech*; sch. *zaštičen kao medvěd (na Plitvicama)*; *živjeti kao beg u Hercegovini*; *provesti se/proći kao Janko na Kosovu*; *obilaziti/zalaziti kao kiša oko Kragujevca*; bulh. *kato svini za Orshova*; *kato Marko na Kosovo pole*; *opravam работата колкото Бамо в Троян*. Posledním typem složeného komparáta je takový, jenž ve své struktuře obsahuje dějové sloveso.¹ Proto je nasnadě, že se v takových frazémeh přirovnává k nějaké časově neomezené potenciální činnosti (*nosit sovy do Athén*) nebo k jednorázové akci (*plivnout do Stromovky*; *utéct z Bohnic*; *doći iz Zanzibara*). I v těchto případech je topokomponent závislým členem syntagmatu a součástí předložkové konstrukce, avšak oproti předchozímu typu je tu řídícím členem sloveso. Imaginační potenciál takovýchto strukturně složitějších přirovnání je zesílený použitím složeného komparátoru *jako by* nebo *jako když* (ve dvou případech ze tří uvedených). Schematicky bychom tento typ mohli znázornit vzorcem $c - Ct[\text{Verb} (+ \text{Subst}) + \text{prep} + \text{TOP}]$. Vlastně bychom mohli říci, že nominální struktura z předchozích dvou podtypů se tu stává součástí verbální fráze. Zachycených příkladů této struktury je pět: *je/vypadá jako by/když utekl z Bohnic*; *je to jako když plivne do Stromovky*; *to je jako nosit sovy do Athén*; *kao da je došao iz Zanzibara*; *kao da je (došao) iz Tunguzije*. Závěrem lze říci, že jak v české, tak i v bulharské a srbochorvatské frazeologii se v idiomatizovaných přirovnáních používá více než jeden komparátor. Pokud jde o rozsah takové jednotky, tak především v bulharských slovnících se můžeme setkat s přístupem, který za idiomatizované přirovnání považuje pouze komparátor a komparátum, tedy tzv. pravou stranu přirovnání. Komparátum obsahující toponymum má ve sledovaných jazycích 4 podoby: 1. komparátum = toponymum, 2. komparátum = toponymum s předložkou (zjištěny pouze české příklady), 3. toponymum je součástí širšího komparátového syntagmatu a 4. toponymum je součástí komparátové klauze. Patrný je nepoměr shromážděných jednotek mezi češtinou na jedné straně a oběma jihoslovanskými jazyky na straně druhé, který je ale do značné míry způsobený výraznými rozdíly ve frazeografickém zpracování takovýchto jednotek, kdy pro češtinu existuje celý samostatný svazek v rámci pětidílného Slovníku české frazeologie a idiomatiky, jemuž ale v dalších dvou jazycích chybí adekvátní protějšek.

BIBLIOGRAFIE:

- Анкова-Ничева, К. (1993)** Нов фразеологичен речник на българския език. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 462 с. (*Ankova-Nicheva, K. Nov frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 462 s.*)
- Банова, М., Димова, С. (2014)** Фразеологичен речник на българския език А–Я. София: Издателство „Бан Мар“, 310 с. (*Banova, M., S. Dimova. Frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik A–Ya. Sofia: Izdatelstvo „Ban Mar“, 310 s.*)
- Вътов, В. (1999)** Малък фразеологичен речник на българския език. Велико Търново: Издателство „Слово“, 181 с. (*Vatov, V. Malak frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo „Slovo“, 181 s.*)

¹ Až na příklad *kao da je iz Tunguzije*, ale i tady bychom mohli předpokládat lexikální variantu *kao da je (došao) iz Tunguzije*.

- Калдиева-Захариева, С. (2013)** Българска лексикология и фразеология. Том 2: Българска фразеология. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 362 с. (*Kaldieva-Zaharieva, S. Bulgarska leksikologiya i frazeologiya. Tom 2: Bulgarska frazeologiya. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 362 s.*)
- Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова (1974)** Фразеологичен речник на българския език. Том I. А–Н. София: Издателство на БАН, 759 с. (*Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova. Frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik. Tom I. A–N. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 759 s.*) (FRBE I)
- Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова (1975)** Фразеологичен речник на българския език. Том II. О–Я. София: Издателство на БАН, 779 с. (*Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova. Frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik. Tom II. O–Ya. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 779 s.*) (FRBE II)
- Ничева, М. (2002)** Фразеологичен речник на българския език. Пловдив: Издателство „Хермес“, 365 с. (*Nicheva, M. Frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik. Plovdiv: Izdatelstvo Hermes, 365 s.*)
- Čejka, M. (1992)** Česká lexikologie a lexikografie. Brno: Masarykova univerzita, 53 s.
- Čermák, F., J. Hronek, J. Machač (eds.) (2009)** Slovník české frazeologie a idiomatiky I. Přirovnání. Praha: Leda, 507 s.
- Fekete, E. (1996)** Toponimski elementi u srpskohrvatskim frazeološkim sekvencama. // *Onomatološki prilozi*, 12, s. 23 – 30.
- Filipец, J., F. Čermák (1985)** Česká lexikologie. Praha: Academia, 279 s.
- Matešić, J. (1982)** Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb: IRO Školska knjiga, 808 s.
- Menac, A., Fink- Arsovski, Ž., R. Venturin (2014)** Hrvatski frazeološki rječnik. Zagreb: Naklada Ljevak, 794 s.
- Menac-Mihalić, M. (2010)** O hrvatskim dijalektnim frazemima s toponimom kao sastavnicom. // *Folia Onomastica Croatica*, 19, s. 203 – 222.
- Miko, F., K. Habovštiaková, J. Kababíková, E. Krošlaková, K. Zelinková (1989)** Frazeológia v škole. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 226 s.
- Milenković, T. (2006)** Idiomi u srpskom jeziku. Aleksinac: Atelje-63, 273 s.
- Mlacek, J., P. Ďurčo et al. (1995)** Frazeologická terminológia. Bratislava: Stimul, 159 s. (FrazTerm)
- Otašević, Đ. (2012)** Frazeološki rečnik srpskog jezika. Novi Sad: IK Prometej, 1045 s.
- Pintarić, N. (1997)** Pragmatične osobine vlastitih imena u hrvatskom i poljskom jeziku. // *Croatica*, 45 – 46/XXVII, s. 157 – 176.
- Vidović Bolt, I., J. Szerszunowicz (2008)** On the Croatian Toponymic Phraseological Units and their Polish Equivalents. // *Edukacja dla przyszłości, tom V*. Redakcja naukowa Jan Franciszek Nosowicz, Jolanta Gorbacz-Pazera. Białystok: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, p. 135 – 146.